

GÚL SÓZINIŇ LEKSIKA-SEMANTIKALIQ ÓZGESHELIKLERI

Ermağanbetova Gúlpārshın Maratovna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22261434>

Annotaciya. *Bul maqalada gúl sóziniŇ leksika-semantikalıq ózgeshelikleri arnawlı ilimiy izertlewler tiykarında analizlendi hám qaraqalpaq tiline tán tárepleri de ayıp ótildi. «Gúl» semantikalıq maydanına kırıwshi bir qatar birliklerdiŇ etimologiyalıq ózgeshelikleri de talqılandı.*

Gilt sózler: «Gúl» semantikalıq maydanı, leksika-semantikalıq ózgeshelikler, nominativlik maydan, kognitiv lingvistika, metafora.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВА «ГУЛ» (ЦВЕТЫ)

Аннотация. *В данной статье на основе специальных научных исследований анализируются лексико-семантические особенности слова «цветы» (гүл), а также отмечаются специфические черты, присущие каракалпакскому языку. Рассматриваются этимологические особенности ряда единиц, входящих в семантическое поле «цветы» (гүл).*

Ключевые слова: *семантическое поле «цветы» (гүл), лексико-семантические особенности, номинативное поле, когнитивная лингвистика, метафора.*

LEXICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE WORD "GÚL" (FLOWER)

Abstract. *In this article, the lexical and semantic characteristics of the word "gúl" (flower) were analyzed on the basis of special scientific research, and features specific to the Karakalpak language were also highlighted. The etymological characteristics of several units belonging to the semantic field of "gúl" were also discussed.*

Keywords: *Semantic field of "gúl", lexical and semantic characteristics, nominative field, cognitive linguistics, metaphor.*

Türkij tillerde, tiykarınan, qaraqalpaq tilinde gúl sózi denotativ máni menen birge, obrazlı, awıspalı hám simvolikalıq mánilerge de iye til birligi. OnıŇ leksika-semantikalıq maydanı insannıŇ estetikalıq talǵamı, gózzallıq, náziklik, mehir-aqıbet sıyaqlı sociallıq-mádeniy túsinipleri menen baylanıslı. «Gúl» sózi atlıq, kelbetlik hám feyil formalarında da, sonday-aq, frazeologizmler quramında da ónimli qollanıladı hám bul onıŇ semantikalıq imkaniyatlarınıŇ keŇ ekenligin kórsetedi.

U.Lucyan kandidatlıq dissertaciyasında [1] «gúl» semantikalıq maydanın qurıwda nominativlik hám metaforalıq ózgeshelikleri ayırıqsha bólip kórsetilgen. Nominativlik maydan quramına hár qıylı sóz shaqaplarına baylanıslı úsh túrli topar kiredi: atlıqlar, kelbetlikler, feyiller. Jumısta bul birlik sferasın tómendegishe klassifikaciyalaydı:

I. Athıq sózler.

1. Gúller yamasa gúl toplanlarınıŇ ulıwmalıq atamaları: *gúl, ğumsha.*
2. Anıq gúller hám gúlleytuǵın ósimlikler atamaları:
 - a) terekler hám putalar: *akaciya, siren;*
 - b) otlı ósimlikler: *geran, gladiolus, rezeda.*

3. Gúlli ósimlik quramlıq bólimleriniń atamaları: *gúljapıraǵı* (венчик), *japıraq* (лепесток), *gúlshańı* (пыльца)

4. Gúllerden jasalǵan bezekler: *gúller toplamı* yamasa *gúldáste* (букет), *gúlsheńber*, *garland* (гирлянда).

5. Gúller jaylasıwı menen baylanıslı orın atamaları: *baǵ*, *gúze*.

6. Gúller menen shuǵıllanıwshı adam: *gúlshi* (*gúl jetilistiriwshı*), *gúl satıwshı*.

7. Gúller menen baylanıslı insan iskerligi tarawı: *gúlshilik* (цветоводство), *ikebana*.

II. Gúllerdiń qásiyetleri hám gúllerge tán belgilerdi bildiretuǵın kelbetlikler.

1. Gúl túrleri:

a) tábiyiy ósiw ornı boyınsha: *suwda ósetuǵın*, *tawda ósetuǵın*;

b) gúl ósiw ornı boyınsha: *bólmede ósetuǵın*, *baǵda ósetuǵın*;

v) ósiw múddetine qaray: *bir jıllıq*, *kóp jıllıq*;

g) gúllew waqtına qaray: *erte gúlleytuǵın*, *sońǵı*, *gúzgi*;

d) ósiw fazası boyınsha: *gúmsha halatındaǵı*;

e) tábiyiy-tábiyiy emeslik belgisi boyınsha: *tiri*, *jasalma*;

2. Ósimliktiń gúllew qásiyetine baylanıslı: *gúllegen*, *gúl shıǵarǵan*;

3. Gúllerge tán belgini ańlatıwshı sózler: *gúlge bay*, *gúlli*;

4. Gúllerdi ósiriw hám úyreniwge baylanıslı belgiler: *gúlshilikke tiyisli*, *floristika menen baylanıslı*.

III. Feyiller.

1. Gúllerge hám gúlleytuǵın ósimliklerge tán háreketler:

a) gúller hám gúlleytuǵın ósimliklerge tán háreketlerdi ańlatıwshı feyiller: *gúllep bolıw*, *solıp qalıw*, *ashılıw*;

b) hárekettiń predmetke aylanǵanlıǵın ańlatıwshı feyil tiykarlı atlıqlar (qaraqalpaq tilinde bul atlıq emes qospa háreket atı feyilleri boladı): *gúllep bolıw* (отцветание), *gúlley baslaw* (зацветание)

2. Gúllerge qarata islenetuǵın háreketler: *úziw*, *suwǵarıw*, *kesiw*. Bul sózler feyil hám feyil arqalı bildirilgen atlıq sıpatında keledi (háreket atı feyili).

IV. «Gúl» semantikalıq maydanınıń awıspalı mánileri.

V. Frazologiya hám paremiologiya.

Miynette kórsetiliwınshe, metaforalıq maydan tildiń sırtqı birliklerine kiriwshi awıspalı mánilerdi quraydı. Denotatlardıń basqa obyekt hám qubılıslar menen baylanısın sáwlelendiriwshi bul maydan kognitiv lingvistika kózqarasınan ústinlik etiwshi orındı iyeleydi. G.N.Sklyarevskayanıń aytıwınsha, «metaforalıq maydan nominaciyalıq maydanǵa semantikalıq baylanıslıqtı payda etedi hám onıń shegaraları nominaciyalıq maydanniń shegaralarınan ǵárezsiz anıqlanıwı múmkin emes» [2:115].

Jumista metafora tillik, kognitiv hám mádeniy fenomen sıpatında qaraladı hám metaforalar sanadaǵıları anıqlaw arqalı dúnyanı biliwge járdem beredi degen pikirge súyenedi. «Gúl» semantikalıq maydanına kiretuǵın 24 sózdiń metaforalıq mánileri kórsetilgen.

Mısalı: *gumsha, gúłzar, gúl, gúłtaj, bos gúl yamasa tuqım bermeytuğın gúl* (пустоцвет), *kameliya, mimoza, narciss, átirgúl, lala, gúllew, gúllegen, gúllep baslaw, gúllep-jaynaw, ashılıw, solıw* hám t.b [1:84]. Avtordın aytıwınsha, *mimoza* (awızeki sóylewde) dábdebege úyrenge, názik tábiyatlı, tez qapa bolatuğın yaqı birew bir nárese dese renjip qalatuğın adam. Máselen, - Rasın aytsam, *mimoza*, zıyalımsañ dep júretuğın edim ... (Yu.Bondarev, «Íssı qar», 1969) [1:85].

Álbette, ilimpaz tárepinen keltirilgen ayırım pikirler hám klassifikaciya qaraqalpaq tilindegi «gúl» semantikalıq maydanına da tán esaplanadı. Mısalı ushın, ósetuğın ornına qaray *taw lalası, taw qızgaldagı*; formasına qaray *tağıya gúl, túymegúl*; reñine baylanıslı *sarı gúl, kók gúl, qızıl gúl* (shipovnik) sıyaqlı fitonimler qaraqalpaq tilinde qollanıladı. Sonday-aq, tilimizde *kózinde gúli bar* (kózi ázzi adamlarğa baylanıslı), *qolına gúl pitsin* (ónerli adamlarğa baylanıslı), *otırıspaqtın gúli* (otırıspaqtın kewilli ótiwine sebepshi adamğa baylanıslı), *jigittiñ gúli* (kórkem hám simbatlı er adamğa baylanıslı), *on gúlinen bir gúli ashılmağan* (ele jas), *gúldey jaynaw* (rawajlanıw, sulıwlanıw), *gúldey ashılıw* (gúl kibi sulıw kóriniske iye bolıw) hám t.b. da frazeologizmler, sóz dizbekleri, naqıl-maqallar jiyi qollanılp, xalıq arasında qarım-qatnasta oğada keń tarqalğan.

Ilmiy-lingvistikalıq izertlewlerde «gúl» sózine baylanıslı máseleler hár qıylı tárepten úyreniledi. Bul, bárinen burın, gúllerdiñ atamaların etimologiyalıq jaqtan izertlewge tiyisli. V.B.Kolosova «Лексика и символика славянской народной ботаники» [3] atlı monografiyasında jabayı halda ósetuğın shóp ósimliklerdiñ, sonıñ ishinde, kóplegen gúlli ósimliklerdiñ atamaların etimologiyalıq jaqtan izertlew zárúrligi haqqında jazadı. Avtor ósimliklerdiñ belgileri (reñi, kólemi, forması, iysi, dámi hám t.b.) fitonimlerde qalay sáwlelenetuğının kórsetedi hám slavyan xalıqları túsiniğindeki semiotikalıq status hám simbolikalıq gúllerdiñ qalıplesiwindegi ornın belgileydi. Avtor qanday da bir belgisi arqalı tuwrıdan-tuwrı atalğan gúllerdiñ xalıqlıq atamaların keltiredi, máselen, bir qatar gúl fitonimlerinde olardıñ gúl japıraqları yamasa gúller toplamınıñ reñi tuwrıdan-tuwrı sáwlelenedi: belica, belocvet, beloglazka, belogolovnik (romashka), jeltocvet, jeltotysyachnik (báhárgi adonis) hám t.b [3:13,14].

Monografiyada metaforalıq atamalar da kórsetilgen, máselen, kóz qarashıgın esletiwshi dağı bar dárilik ochanka ósimligi tómendegishe atalğan: glaznica, glaznaya trava, ochanka, ochnaya trava [3:20] forması qońırawğa uqsaghan hár qıylı gúller.

1966-jılı basılıp shıqqan «Қазақ тилиниң қысқаша этимологиялық сөздиғи» kitabında *gúl* sózine hám gúlден baslanıwshı ayırım sózlerge qısqasha anıqlama berilgen. Bunda *gúl* sózi túrli reñdegi, úlbiregen xosh iyisli ósimliktiñ ulıwmlıq ataması sıpatında kórsetilgen. Gúl menen baslanatuğın hám mánilik jaqtan oğan baylanıslı bolğan birneshe sózler de keltirilgen. Máselen, *gúlay* - iran tilinde hám qazaq tilinde gúldey sulıw; *gúlap* – gúlđiñ, japıraqtıñ shiresi, átirđiñ bir túri; *gúldan* – gúl ósiretuğın ıdı; *gúlgúl* yamasa *gúlshoq* – gúldáste; *gúlpaz* – gúlđiñ sırın jaqsı biletuğın, gúl egiwdi unatatuğın adam [4].

Qospa fitonimlerdiñ ekinshi sınarı xızmetinde *gúl* sózi kóp qollanıladı: dástegúl, jalıngúl, kókgúl, qızılğúl, qınagúl, nazbaygúl, tırnagúl, sarıgúl, shámengúl, shınıgúl hám t.b. Gúl sózi házirgi tájik tilinde *gul*, parsı tilinde *gól*, awğan tilinde *gul*, kurd tilinde *gul* túrinde ushırasadı.

Házirgi túrkiy tillerde tómendegishe qollanladı: ózbek tilinde *gul*, qırqız tilinde *gul*, túrkmen tilinde *gul*, ázerbayjan tilinde *kul*, túrk tilinde *göl*, qazaq tilinde *gúl*.

Gúl sózi eki turli mánide qollanladı. Birinshisi, ósimliklerdiń belgili bir bólegi mánisinde, ekinshisi, belgili bir túrdegi ósimlik ataması mánisinde keledi. *Gúl* sózi, tiykarınan, ósimliklerdiń gumshasınıń ashılğan paytındağı belgili bir waqıt ishinde ósiw dáwiri mánisin bildiredi.

Ósimliktiń túri mánisinde keliwi bolsa, usı tiykarǵı mániden kelip shıqqan [5:62]. Ayırım ilimpazlardıń pikirinshe, *gúl* sózi dórendi sóz bolıp, onı parsı-tájik tilindegi کوشادon kushodon-kushudon «ashıw» sózi menen baylanıstıradı. Sonday-aq, *gúl* hám giya sózleriniń tariyxı bir bolsa kerek dep esaplaydı [6:50].

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

1. Луцянь У. Семантическое поле «цветок» в языке русской художественной прозы второй половины XIX века (на материале произведений И.А.Гончарова, И.С.Тургенева, А.П.Чехова). Канд. дисс. – Москва, 2015. – 292 с.
2. Складневская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993.
3. Колосова В.Б. Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект. – М.: Индрик, 2009. – 352 с.
4. <https://sozdikqor.kz>
5. Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги фитонимлердиң тарийхый-лингвистикалық анализи. Филол. илим...филос.док. (PhD) ... дисс. – Нөкис, 2020. – 165 б.
6. Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. – Тошкент: Фан, 1991.